ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261, 2022-2.889, 2023-5.384, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-6

STEREOTIPLAR VA ULARNING INSON RUHIYATIGA TA'SIRI

Ishmatova Maftuna Nurmuhammedovna
Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy va madaniy stereotiplarning shakllanish jarayoni, ularning inson ruhiyatiga, xususan, o‘z-o‘zini anglash, ruhiy holat va ijtimoiy o‘zaro ta’sirlarga bo‘lgan ta’siri tahlil qilinadi. Stereotiplar qanday qilib ong ostida shakllanib, ongli qarorlarni buzib qo‘yishi, ijtimoiy stigma va ruhiy bosimlarga sabab bo‘lishi aniq misollar va psixologik nazariyalar asosida ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: stereotip, ruhiy salomatlik, stigma, ijtimoiy ong, o‘z-o‘zini anglash

Annotatsiya: This article explores the formation of social and cultural stereotypes and their psychological effects on individuals, especially regarding self-perception, mental health, and interpersonal dynamics. It analyzes how unconscious stereotypes influence conscious decision-making, cause social stigmas, and lead to psychological pressure, drawing upon concrete examples and psychological theories.

Keywords: stereotype, mental health, stigma, social consciousness, self-awareness

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс формирования социальных и культурных стереотипов, а также их влияние на психику человека, особенно на самовосприятие, психоэмоциональное состояние и социальные взаимодействия. Показано, как стереотипы, формирующиеся на подсознательном уровне, могут искажать осознанные решения, приводить к стигматизации и психологическому давлению.

Ключевые слова: стереотип, психическое здоровье, стигма, социальное сознание, самосознание

Stereotiplar insoniyat tafakkurining soddalashtirishga intiluvchi tabiiy xususiyatidan kelib chiqadi. Ular muayyan ijtimoiy guruh yoki hodisalar haqida ilgari shakllangan, avtomatik tarzda qo‘llaniladigan umumiy tasavvurlar, baholar va kutishlardir. Ushbu tasavvurlar insonlar ongida vaqt o‘tishi bilan mustahkamlanib, ijtimoiy ongning ajralmas qismiga aylanadi. Stereotiplar, o‘z mohiyatiga ko‘ra, murakkab ijtimoiy haqiqatni soddalashtirishga xizmat qiladi. Biroq, ayni vaqtda ular noto‘g‘ri qarorlar, salbiy munosabatlar va ruhiy muammolarning manbai bo‘lishi mumkin. Jamiyatda stereotiplarning mavjudligi turli xil tarixiy, madaniy, siyosiy va axborot omillar bilan bog‘liq. Masalan, erkaklar "rahbar", ayollar esa "uy bekasi" bo‘lishi kerak degan ijtimoiy stereotiplar yuz yillar davomida mustahkamlangan patriarxal dunyoqarashlardan kelib chiqqan. Bu kabi stereotiplar nafaqat ijtimoiy tengsizlikni mustahkamlaydi, balki inson psixikasiga salbiy ta’sir o‘tkazadi. Stereotiplar natijasida shaxs o‘zini past baholaydi, o‘z imkoniyatlariga nisbatan ishonchsizlik sezadi va jamoaviy faollikdan chetlashadi. Bu esa ruhiy salomatlik uchun jiddiy xavf tug‘diradi[1].

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, stereotiplar nafaqat ijtimoiy fikrda, balki shaxsning o‘z-o‘zini anglash jarayonida ham faol ishtirok etadi. Masalan, Claude Steele tomonidan ilgari surilgan “stereotip tahdidi” (stereotype threat) nazariyasiga ko‘ra, odamlar o‘zlari mansub guruh haqidagi salbiy stereotiplar bilan yuzma-yuz kelganda, o‘z intellektual yoki ijtimoiy salohiyatlarini to‘laqonli

[1] Lippmann, W. (1922). Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261, 2022-2.889, 2023-5.384, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-6

namoyon eta olmaydilar[2]. Bunday holatlar ko‘p hollarda ayollar, irqiy ozchilik vakillari, nogironlar va boshqa ijtimoiy guruhlar orasida kuzatiladi.

Bundan tashqari, stereotiplar orqali shakllangan stigma — ya’ni insonlarni muayyan tamg‘a ostida baholash — ularning jamiyatdagi mavqeyi, ruhiy barqarorligi va hayot sifati bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi[3]. Bu holat, ayniqsa, ruhiy salomatlik bilan bog‘liq stereotiplarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Odamlar ruhiy salomatlikka oid muammolarni yashirishga, yordam so‘rashdan cho‘chishga majbur bo‘lishadi, bu esa ularni chuqur depressiya, ijtimoiy izolyatsiya va hatto o‘z joniga qasd qilish kabi oqibatlarga olib boradi. Shunday qilib, stereotiplar insonning ruhiy hayotiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Ular insonning ichki dunyosi, o‘zini idrok etish darajasi, jamiyatdagi roli va hayot sifati bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu maqolada stereotiplarning shakllanish manbalari, ularning inson ruhiyatiga ta’sir mexanizmlari va ijtimoiy-psixologik oqibatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

1. Stereotiplar tushunchasi va ularning ijtimoiy manbalari

Stereotiplar — bu muayyan guruh vakillari yoki ijtimoiy hodisalar haqida ilgari shakllangan, avtomatik tarzda qo‘llaniladigan va odatda umumlashtirilgan fikrlar tizimidir. Ular ko‘pincha hayotni soddalashtirish maqsadida shakllansa-da, real hayotdagi tafovut va xilma-xillikni inkor etadi[4].

Ushbu tasavvurlar quyidagi manbalardan oziqlanadi:

- Oila: Bolalik davridan boshlab bolalar kattalarning so‘zlari, munosabatlari va qoidalar orqali ayrim guruhlar haqida stereotipik tushunchalarni o‘zlashtiradi[5].
- Ta’lim tizimi: Darsliklarda, tarixiy voqealar talqinida yoki o‘qituvchi munosabatida yashirin stereotiplar mavjud bo‘lishi mumkin.
- Ommaviy axborot vositalari (OAV): Televizion ko‘rsatuvlar, filmlar va reklama mahsulotlarida ko‘pincha gender, millat, irq va ijtimoiy sinflar asosida stereotiplar mustahkamlanadi[6].
- Madaniyat va din: Madaniy qadriyatlar orqali ma’lum bir guruhga nisbatan ijobiy yoki salbiy stereotiplar ishlab chiqiladi.

Shu asosda stereotiplar nafaqat alohida shaxs ongida, balki ijtimoiy ongda ham barqaror ijtimoiy me’yor sifatida shakllanadi.

2. Stereotiplarning inson ruhiyatiga ta’sir mexanizmlari

➢ O‘z-o‘zini baholash va identifikatsiyaga ta’siri

Stereotiplar insonning o‘zini qanday qabul qilishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va jamiyatdagi o‘rnini belgilashga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, "ayollar matematikaga qobiliyatsiz" degan stereotip o‘z salohiyatiga ishongan qizlarni ham o‘z sohasidan voz kechishga majbur qilishi mumkin[7]. Bu holat, psixologiyada “ichki stereotiplash” deb ataladi. Ya’ni shaxs o‘zi haqidagi salbiy stereotiplarni ichki ongga qabul qilib, ularni o‘z hayotiga tatbiq eta boshlaydi. Natijada, u o‘z salohiyatini cheklaydi, xatti-harakatlarida ishonchsizlik paydo bo‘ladi, bu esa depressiv holatlarni keltirib chiqaradi.

[2] Steele, C. M. (1997). A threat in the air: How stereotypes shape intellectual identity and performance. American Psychologist, 52(6), 613–629.
[3] Link, B. G., & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. Annual Review of Sociology, 27, 363–385.
[4] Lippmann, W. (1922). Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company.
[5] Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
[6] Gerbner, G., & Gross, L. (1976). Living with television: The violence profile. Journal of Communication, 26(2), 172–199.
[7] Spencer, S. J., Steele, C. M., & Quinn, D. M. (1999). Stereotype threat and women's math performance. Journal of Experimental Social Psychology, 35(1), 4–28.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261, 2022-2.889, 2023-5.384, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-6

➢ Stereotip tahdidi (Stereotype threat)

Claude Steele tomonidan ishlab chiqilgan bu tushuncha, stereotiplarning odamlar faoliyatiga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishini tushuntiradi. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, shaxs agar o'z guruhiga nisbatan mavjud salbiy stereotipni eslasa yoki bilsa, u ushbu stereotipni "tasdiqlab qo'ymaslik" uchun ichki bosim ostida qoladi. Bu holat diqqatni pasaytiradi, stressni oshiradi va natijada faoliyat samaradorligini kamaytiradi[8]. Masalan, qora tanli talabalar "oq tanlilar kabi yaxshi emas" degan stereotipni bilgan holatda test topshirishda ko'proq stressga duchor bo'ladilar va test natijalari pasayadi.

➢ Ijtimoiy stigma va marginallashuv

Stereotiplar jamiyatda ba'zi guruhlar a'zolariga nisbatan salbiy stigma — ya'ni "tamg'alash" jarayonini kuchaytiradi. Bu esa ularning ijtimoiy hayotdan chetda qolishiga olib keladi. Ayniqsa, ruhiy kasallikka chalinganlar haqida shakllangan stereotiplar ularga psixologik yordam olishni qiyinlashtiradi, chunki ular "telba", "xavfli" yoki "darmonsiz" deb baholanadi[9]. Shu tarzda, stereotiplar ijtimoiy izolyatsiya, yolg'izlik, ijtimoiy fobiyalar va ruhiy tushkunlik kabi holatlarning ortishiga sabab bo'ladi.

3. Real hayotdan misollar

- Gender stereotiplari: Ayollar "emosional", erkaklar esa "aqlli rahbar" degan stereotip ko'plab kompaniyalarda ayollarning yetakchilik lavozimlariga tayinlanishiga to'sqinlik qiladi[10]. Bunday holatlar ayollar orasida o'z-o'zini qadrsizlashish, psixologik charchash va ruhiy muvozanatsizlikka olib keladi.
- Etno-milliy stereotiplar: Ayrim etnik guruhlar "dangasa", "jinoyatkor", "tahlikali" kabi stereotiplarga duch keladi. Bunday stereotiplar nafaqat diskriminatsiyaga olib keladi, balki ushbu guruh vakillarining o'z jamiyatiga bo'lgan ishonchini ham yemiradi[11].
- Nogironlik haqidagi stereotiplar: "Nogironlar hech narsaga yaramaydi" degan stereotip ularni o'z imkoniyatlarini ko'rsatishdan cheklaydi, bu esa ruhiy tushkunlik va jamiyatdan ajralishga olib keladi[12].

XULOSA

Jamiyat hayotida stereotiplar ko'p hollarda ong osti darajasida shakllanadi va ularning ta'siri sezilmasdek tuyulsa-da, aslida inson ruhiyatiga chuqur va barqaror tarzda ta'sir ko'rsatadi. Stereotiplar orqali insonlar haqida yuzaki va umumiy fikrlar shakllanadi, bu esa adolatsizlik, ijtimoiy chetlanish, ruhiy salomatlik buzilishlari, o'ziga ishonchsizlik va depressiyaga olib keladi. Ayniqsa, gender, etnik, irqiy va nogironlikka oid stereotiplar jamiyatda turli guruhlar o'rtasidagi tengsizlikni saqlab qoladi hamda ruhiy bosim va ijtimoiy stigma manbai bo'lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, stereotiplar nafaqat tashqi ijtimoiy munosabatlarga, balki shaxsning ichki dunyosiga ham sezilarli darajada ta'sir etadi. Ular o'z-o'zini anglash, o'z salohiyatini namoyon

[8] Steele, C. M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. Journal of Personality and Social Psychology, 69(5), 797–811.

[9] Corrigan, P. W. (2004). How stigma interferes with mental health care. American Psychologist, 59(7), 614–625.

[10] Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2003). The female leadership advantage: An evaluation of the evidence. The Leadership Quarterly, 14(6), 807–834.

[11] Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. Journal of Personality and Social Psychology, 56(1), 5–18.

[12] Shakespeare, T. (2006). Disability Rights and Wrongs. Routledge.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261, 2022-2.889, 2023-5.384, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-6

etish, jamiyatga qo‘shilish va ijtimoiy rolni bajarishda psixologik to‘siqlar yaratadi. “Ichki stereotiplash” va “stereotip tahdidi” kabi psixologik jarayonlar insonni o‘z imkoniyatlariga ishonchsizlik bilan qarashga majbur qiladi. Stereotiplarga qarshi kurashish — bu nafaqat ijtimoiy adolatni tiklash, balki inson ruhiy salomatligini saqlashning ham muhim omilidir. Bunda, avvalo, ta’lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning roli katta. Ular orqali ongli ravishda stereotiplarni tanqid qilish, turfa fikrlar va xilma-xil hayot tajribalarini targ‘ib qilish muhimdir. Shu bilan birga, psixologik maslahatlar va ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlash markazlari yordamida shaxslarning ichki ongida shakllangan stereotiplar bilan kurashish va salbiy ta’sirlarni bartaraf etish lozim. Stereotiplardan xoli, adolatli va sog‘lom jamiyat barpo etish — bu insonning ruhiy farovonligi, ijtimoiy birdamlik va madaniy barqarorlik uchun zarur bo‘lgan dolzarb vazifadir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lippmann, W. Public Opinion. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1922. – 427 p.
2. Bandura, A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
3. Gerbner, G., Gross, L. Living with television: The violence profile // Journal of Communication. – 1976. – Vol. 26(2). – P. 172–199.
4. Steele, C. M., Aronson, J. Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69(5). – P. 797–811.
5. Spencer, S. J., Steele, C. M., Quinn, D. M. Stereotype threat and women's math performance // Journal of Experimental Social Psychology. – 1999. – Vol. 35(1). – P. 4–28.
6. Crocker, J., Major, B. Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma // Psychological Review. – 1989. – Vol. 96(4). – P. 608–630.
7. Corrigan, P. W. How stigma interferes with mental health care // American Psychologist. – 2004. – Vol. 59(7). – P. 614–625.
8. Eagly, A. H., Carli, L. L. The female leadership advantage: An evaluation of the evidence // The Leadership Quarterly. – 2003. – Vol. 14(6). – P. 807–834.
9. Devine, P. G. Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 56(1). – P. 5–18.
10. Shakespeare, T. Disability Rights and Wrongs. – London: Routledge, 2006. – 241 p.
11. Link, B. G., Phelan, J. C. Conceptualizing stigma // Annual Review of Sociology. – 2001. – Vol. 27. – P. 363–385.
12. Aronson, E. The Social Animal. – New York: Worth Publishers, 2011. – 432 p.